

Waar een wil is, is geen wet. De categorisering van causale relaties binnen en tussen zinnen

Ninke Stukker, Ted Sanders en Arie Verhagen
Universiteit Utrecht

Causality is one of the most basic aspects of the way humans conceive coherence in the world they inhabit, in their experiences, and in their relationships with other people. In language and language use the linguistic marking of causality plays an important role. This study focuses on Dutch linguistic markers of causality of two different types, which are manifest at two different levels of the linguistic structure: the causal connectives *daardoor* ('as a result') and *daarom* ('that's why'), and the causal verbs *doen* ('make') and *laten* ('have, make'). So far, these causal markers are typically studied in isolation. Here, the study of the inter-clausal (connectives) and the intra-clausal level markers of causality (causal verbs) is integrated, the central idea being that distinctions between different types of causality are likely to correspond across levels of language structure.

1 Inleiding

Causaliteit speelt een belangrijke rol in de wijze waarop mensen relaties leggen tussen verschijnselen, samenhang in hun wereld zien. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de markering van causaliteit in taal en taalgebruik een belangrijke plaats inneemt. Talen bevatten middelen om veroorzaking weer te geven op verschillende structuurniveaus. Causale relaties binnen clauses kunnen expliciet worden gemarkeerd met zgn. hulpwerkwoorden van causaliteit, causale relaties die tussen clauses bestaan kunnen worden geëxpliciteerd met ondermeer causale connectieven. In dit artikel wordt de weergave van causale relaties resp. binnen en tussen clauses voor het Nederlands in onderlinge samenhang geanalyseerd. We spreken voor het gemak van causaliteit op zinsniveau en causaliteit op tekstniveau.

Op zinsniveau bestaat in het Nederlands de zogeheten causatiefconstructie, waarin een causaal aspect van het aangeduide gebeuren expliciet gemarkeerd wordt met een van de hulpwerkwoorden van causaliteit, *doen* of *laten*. Voorbeelden zijn

- (1) De stralende zon *doet* de temperatuur oplopen
- (2) Deze dramatische gebeurtenissen *deden* hem beseffen dat hij ongelijk had
- (3) De agent *liet* hen passeren
- (4) De sergeant *liet* de recruten door de modder kruipen

Dergelijke constructies zijn uiteraard niet het enige constructietype waarmee causale gebeurtenissen beschreven kunnen worden; dat kan bijvoorbeeld ook met gewone werkwoorden. Maar het gebruik van een van de hulpwerkwoorden van causaliteit impliceert wel een expliciete, aparte markering van de causale en de resulterende onderdelen van het gebeuren.

Verhagen en Kemmer (1997; zie ook 1992) beschrijven het verschil tussen de causale hulpwerkwoorden in causatiefconstructies als volgt. *Doen* markeert de causaliteit als *direct*: het gevolg vloeit onvermijdelijk voort uit de genoemde oorzaak; *laten* daarentegen markeert de causaliteit als *indirect*: naast de expliciet aangeduide oorzaak, geassocieerd met het subject van de zin, speelt er nog een andere factor een veroorzakende rol in het gebeuren. Deze factor is meer direct betrokken in de productie van het resultaat – waardoor het resultaat niet onvermijdelijk voortvloeit uit de aangeduide oorzaak. Op het verschil tussen *doen* en *laten* gaan we in 2.1 nader in.

Op tekstniveau geldt causaliteit als een basale operatie waarmee tussen tekstsegmenten een coherentierelatie gelegd wordt (zie Sanders, Spooren en Noordman 1992; 1993, en de daar aangehaalde literatuur). Ook coherentierelaties kunnen expliciet worden gemarkeerd. Een prominente manier is het gebruik van connectieven: voegwoorden en voegwoordelijke bijwoorden. Zo kan in het Nederlands een causaal aspect van een coherentierelatie geëxpliciteerd worden door connectieven als *omdat*, *want*, *daarom*, *daardoor*, etc:

- (5) Het was stralend zomerweer. *Daarom* ging ik naar het strand.
- (6) De zon schijnt. *Daardoor* loopt de temperatuur op.
- (7) We besloten te gaan fietsen *omdat* we wilden genieten van de zon.
- (8) Ze zijn al vertrokken, *want* hun fietsen staan niet meer in de schuur.
- (9) Paul komt ook, *dus* zet maar wat extra pils koud.

Ook bij causaliteit op tekstniveau en de markeringen daarvan wordt nader onderscheid gemaakt. Een voorbeeld is het onderscheid tussen causale relaties waarbij volitionaliteit een rol speelt en causale relaties waarbij dat niet het geval is (Mann en Thompson 1988; Pander Maat en Sanders 1995, 1996). In het Nederlands lijkt dit onderscheid ondermeer van belang te zijn bij het verschil tussen de connectieven *daardoor* en *daarom* (Pander Maat en Sanders 1995, 1996). Het eerste connectief kan alleen non-volitioneel-causale relaties vergezellen (bijvoorbeeld (6)); het tweede heeft een sterke voorkeur voor volitioneel-causale relaties (bijvoorbeeld (5)).

Een ander veel gemaakt onderscheid is dat tussen 'real world'-causaliteit en epistemische (argumentatieve) causaliteit (Sweetser 1990; Sanders et al. 1992; Sanders 1997). Dit onderscheid lijkt van belang te zijn bij het verschil tussen connectieven als *daardoor*, *daarom* en *omdat* enerzijds en connectieven als *want* en *dus* anderzijds (zie 5 – 9) (Pander Maat en Sanders 1995, 1996). Ook op onderscheidingen die gemaakt worden in causale relaties op tekstniveau gaan we verderop nader in.

Wat in ieder geval duidelijk is, is dat taalgebruikers op diverse structuurniveaus ver-

schillende typen causaliteit onderscheiden. Afzonderlijke situaties en verbanden tussen situaties worden ‘gecategoriseerd’ (Lakoff 1987; zie ook Radden 1992 en de daar aangehaalde literatuur): op grond van als zodanig gepercipieerde overeenkomsten worden ze toegewezen aan een beperkt aantal conceptuele categorieën, bijvoorbeeld die van *laten*-situaties (indirecte causaliteit) of die van *daardoor*-verbanden (non-volitionele causaliteit).

In het kader van de cognitieve linguïstiek en de cognitieve antropologie is de laatste jaren veel onderzoek gedaan naar de conceptuele inhoud van categorisering van causaliteit (zie ondermeer D’Andrade 1987; Turner 1987; Talmy 1988), en naar de relatie daarvan met linguïstische markerings (Talmy 1988; Sweetser 1990; Kemmer en Verhagen 1994). Maar tot dusver zijn de inhoud en markering van soorten causaliteit op zins- en tekstniveau voornamelijk afzonderlijk bestudeerd. Om dieper inzicht te krijgen in het fenomeen ‘causaliteit in taal’ is het echter uitermate zinvol om de verschillende constructietypen in samenhang aan de orde te stellen. Het is denkbaar dat de conceptuele modellen die de interpretatie van causaliteit structureren op sommige punten specifiek zijn voor het constructietype waarin een causaal gebeuren is weergegeven. Aan de andere kant is het niet erg plausibel dat onderscheid tussen soorten causaliteit dat op zinsniveau nuttig genoeg is om er verschillende soorten markerings voor te (blijven) gebruiken, geen enkele relatie zouden vertonen met zulke onderscheidingen op tekstniveau.

Een samenhangende analyse van onderscheidingen die taalgebruikers maken op verschillende niveaus van taalstructuur kan dan extra inzicht geven in elk van de afzonderlijke verschijnselen, en daarmee in belangrijke aspecten van de conceptualisering van causaliteit, die generaliseren over linguïstische uitdrukkingen op uiteenlopende niveaus.

In dit artikel exploreren we in eerste instantie de mogelijke overeenkomsten in de semantiek van causale markerings op zins- en tekstniveau. We beginnen met een vergelijking op conceptueel niveau en gaan vervolgens aan de hand van corpora na in hoeverre een onderscheid dat op het ene structuurniveau wordt gemaakt te herkennen is in onderscheidingen op het andere niveau.

2. Causaliteit op zinsniveau en op tekstniveau

De hypothese die in dit artikel onderzocht wordt is dus dat er overeenkomsten in de semantiek van causale markerings zijn die los staan van kenmerken die specifiek zijn voor het structuurniveau waarop een causaal gebeuren wordt weergegeven (zins- of tekstniveau, werkwoord of connectief). Deze overeenkomsten lijken primair gezocht te moeten worden in het zogeheten inhoudelijke domein, dat van de ‘real world’-causaliteit. Intuïtief is het aannemelijk dat er op dit vlak overeenkomsten bestaan tussen de categorieën ‘indirecte’ en ‘directe veroorzaking’ (*laten* en *doen*) enerzijds en ‘volitionele’ en ‘non-volitionele causaliteit’ (*daarom* en *daardoor*) anderzijds: volitionele causaliteit is op te vatten als indirecte veroorzaking, en in de categorisering van een

gebeuren als een geval van directe veroorzaking is het idee van non-volitionele causaliteit cruciaal.

In deze paragraaf beschrijven we kort hoe taalgebruikers onderscheid maken tussen resp. indirecte en directe veroorzaking op zinsniveau en volitionele en non-volitionele causaliteit op tekstniveau. In de volgende paragraaf worden onderscheidingen die gemaakt worden op verschillende niveaus van taalstructuur onderling vergeleken.

2.1 *Laten en doen: indirecte en directe veroorzaking*

Causatiefconstructies worden gebruikt om situaties weer te geven waarin de spreker het resultaat van het beschreven gebeuren opvat als causaal afhankelijk van een proces waarvan het subject (van de hele constructie) de bron is. De constructie bevat twee verbale predikaten. Het causale predikaat (*liet* in (10); *doet* in (1), hier herhaald als (11)) duidt schematisch het veroorzakende proces aan. Het resultaat-predikaat (*zien* in (11); *oplopen* in (11)) benoemt het causale effect van het beschreven gebeuren.

(10) Ze *liet* de agent haar rijbewijs zien.

(11) De stralende zon *doet* de temperatuur oplopen.

De semantische lading van de Nederlandse hulpwerkwoorden van causaliteit *laten* en *doen* is gerelateerd aan de betekenis die ze hebben in zinnen zonder infinitief-complement. *Laten* wordt in deze laatste soort constructies gekenmerkt door de notie 'toestaan', 'niet verhinderen'. Ook in causatiefconstructies is deze interpretatie vaak relevant. Voorbeeld (10) kan worden begrepen als een gebeuren waarin 'ze' gehoor geeft aan een verzoek van 'de agent'.

In causatiefconstructies kan *laten* echter ook worden gebruikt bij gebeuren die niet op deze manier zijn te karakteriseren. De meest voor de hand liggende lezing van (12), bijvoorbeeld, is die waarbij de recruten, de 'causees', onder *dwang* van de sergeant, de 'causer', de beschreven handeling uitvoeren.

(12) De sergeant *liet* de recruten door de modder kruipen.

Wat (10) en (12) echter gemeen hebben is dat het optreden van het causale effect mede afhankelijk is van de inbreng van de causee. Ook al handelen de causees in (12) vermoedelijk tegen hun wil, het causale effect komt pas tot stand als zij de activiteit van de causer interpreteren als een aanleiding om het beoogde effect uit te voeren, en zelf daartoe de nodige fysieke handelingen uitvoeren; zij zijn hier dus een meer direct betrokken causale factor.

Zoals eerder vermeld kan het gebruik van *laten* in causatiefconstructies worden gekarakteriseerd als een markering van indirecte veroorzaking (Verhagen en Kemmer 1997): het signaleert dat een andere kracht dan de activiteit die van de agens uitgaat, en relatief autonoom t.o.v. die agens, het meest direct betrokken is bij het tot stand brengen van het beschreven resultaat; die andere kracht kan van een niet-bezielde instantie uitgaan (b.v. de zwaartekracht in een geval als *Hij liet het badwater weglopen*), maar ook van een bezielde instantie, zoals in (10) en (12); in overeenstemming met het alge-

mene karakter van *laten*-causatieven, hebben de causers het beschreven gebeuren niet volledig onder controle en hebben de (menselijke) causees een bepaalde mate van autonomie in het gebeuren. Bij ‘permissie’ zoals in (10) is die als het ware maximaal, in andere gevallen zoals (12) minder, maar nooit nul.

Doen heeft in constructies zonder infinitief-complement de betekenis van ‘invloed uitoefenen’; ‘een resultaat produceren’ (vgl. *pijn doen, tentamen doen*). Het gebruik in causatiefconstructies is daaraan verwant: hier signaleert *doen* directe veroorzaking (Verhagen en Kemmer 1997). In (11) wordt het ‘oplopen’ van ‘de temperatuur’ voorgesteld als een onvermijdelijke consequentie van het schijnen van ‘de zon’. Er is geen intermediaire kracht, die het optreden van het causale effect eventueel zou kunnen verhinderen. Het gebeuren wordt volledig beheerst door de causer; de causee is hier niet autonoom.

De menselijke interpretatie van causaliteit wordt gestructureerd door een aantal conceptuele modellen, die soms afwijken van de moderne (natuur)wetenschappelijke inzichten. Sommige van deze modellen spelen een rol in de manier waarop taalgebruikers situaties weergeven in causatiefconstructies (Verhagen en Kemmer 1997). Voorbeelden zijn het *folk model of the mind* (D’Andrade 1987) voor het begrip van de veroorzaking van mentale toestanden, en het naïef dualisme, dat onderscheid maakt tussen processen binnen de ‘fysische wereld’ en de ‘mentale wereld’.

Prototypische gevallen van indirecte veroorzaking betreffen situaties waarin een bezielde causer interacteert met een bezielde causee (Verhagen en Kemmer 1997), zoals in de voorbeelden (10) en (12). In deze gevallen moet de causer een cognitieve toestandverandering tot stand brengen bij de causee. Volgens het conceptuele model dat onze interpretatie van veroorzaking van mentale toestanden structureert, het *folk model of the mind*, kan een dergelijke verandering nooit rechtstreeks worden veroorzaakt door een ander persoon; er is altijd een omweg via de fysische omgeving voor nodig, d.w.z. een of andere vorm van communicatie.

Prototypische gevallen van directe veroorzaking zijn interacties tussen fysische entiteiten, zoals in (11), en situaties waarin objectieve omstandigheden invloed uitoefenen op een bezielde actor (Verhagen en Kemmer 1997):

(13) De recessie *doet* de mensen verlangen naar betere tijden.

In dit type situaties speelt ‘perceptie’ altijd een belangrijke rol; dit is een mentale toestand die volgens het *folk model of the mind* uitsluitend van buiten af, dus door de fysische omgeving van de ‘waarnemer’, veroorzaakt kan worden.

Ondanks de prominentie van deze conceptuele modellen heeft de spreker nog wel enige vrijheid bij zijn keuze voor een markering. Soms wijken sprekers met hun categorisering doelbewust af van de ideaaltypische situaties. Een voorbeeld is het gebruik van het causale predikaat *doen* in inherent complexe causale gebeuren, zoals in voorbeeld(14) waarin een interactie tussen bezielde actoren wordt beschreven:

- (14) Gaarne wil ik u *doen* weten dat ik geen enkele verantwoordelijkheid kan nemen voor de nu uitgevoerde werkzaamheden.

Met de keuze voor *doen* brengt de spreker een specifiek retorisch effect tot stand dat zich laat beschrijven volgens het geschetste onderscheid tussen indirecte en directe veroorzaking.¹ Door de situatie te categoriseren als een geval van directe veroorzaking wordt de invloed van de causer op het optreden van het causale effect gemaximaliseerd. De spreker stelt de invloed die de causee noodzakelijkerwijs moet hebben in het gebeuren voor als 'niet terzake doende'. De causee moet worden geconceptualiseerd als 'niet autonoom', zodat een inherent indirect causaal gebeuren kan worden begrepen als een geval van directe veroorzaking (Verhagen en Kemmer 1997).

2.2 *Daarom en daardoor: volitionele en non-volitionele causaliteit*

Interclausale causale relaties zijn voorbeelden van coherentierelaties, betekenisrelaties tussen tekstdelen die een betekenisaspect toevoegen dat niet te beschrijven is in termen van de segmenten afzonderlijk (Sanders et al. 1992). Een voorbeeld is:

- (15) Het was stralend zomerweer. Ik ging naar het strand.

Fragment (15) presenteert twee situaties waartussen een causale relatie gelegd moet worden om de zinnen in samenhang te begrijpen: het mooie weer leidt tot de handeling 'naar het strand gaan'. Coherentierelaties zijn conceptueel aanwezig zonder dat ze linguïstisch gemarkeerd hoeven te zijn, maar ze kunnen expliciet worden gemaakt met connectieven zoals *daarom*, *omdat* en *hoewel* of door uitgebreidere lexicalisering, zoals *om die reden*. De causale relatie in (15) kan bijvoorbeeld worden gemarkeerd met het connectief *daarom*:

- (15)' Het was stralend zomerweer. *Daarom* ging ik naar het strand.

Verskillende benaderingen van relationele tekststructuur maken binnen het inhoudelijke domein onderscheid tussen causale relaties waarin de 'wil' een relevante veroorzakende factor is en causale relaties waarin dat niet het geval is (bijvoorbeeld Mann en Thompson 1988; Pander Maat 1994). Er bestaat nog geen consensus over de wijze waarop dit onderscheid precies gedefinieerd moet worden. Een veel gehanteerde omschrijving is de volgende: in volitioneel-causale relaties verwijst het gevolgsegment naar een volitionele handeling (Sanders et al. 1992). Daarbij is het van belang dat deze handeling wordt ingegeven door de intentie het causale effect te bewerkstelligen (Mann en Thompson 1988). Een voorbeeld is (15) hierboven.

In (15) wordt het mooie weer gepresenteerd als op de een of andere manier de oorzaak van de handeling 'naar het strand gaan'. Het is goed voorstelbaar dat het wilsbesluit dat leidt tot de handeling 'naar het strand gaan' voortkomt uit de intentie 'op het strand van het zomerweer genieten', dat opgevat kan worden als het causale effect, dus fragment (15) kan worden geclassificeerd als een volitioneel-causale relatie. De toevoeging dat er in volitioneel-causale relaties sprake moet zijn van een bewust nage-

streeft effect onderscheidt volitioneel-causale relaties van relaties als :

- (16) Zoals elke ochtend liep Piet om acht uur naar het station van Utrecht. Zijn trein naar Leiden vertrok die dag van een ander perron. Hij stapte in de trein naar 's-Hertogenbosch.

Tussen de tweede en de derde zin in fragment (16) bestaat een causale relatie, en het gevolgsegment beschrijft een handeling. Toch is het duidelijk dat het infereerbare causale effect 'in de trein naar 's-Hertogenbosch zitten' geen bewust nagestreefd effect is; Piet moest immers 'zijn' trein naar Leiden hebben. Hoewel ook in (16) de handeling 'in de trein stappen' ingegeven zal zijn door een wilsbesluit, is het element 'wil' in de beschreven causale relatie geen relevante veroorzakende factor.

In non-volitioneel-causale relaties spelen wilsbesluiten geen rol. Een voorbeeld is:

- (17) De zon schijnt. De temperatuur loopt op.

Dat het onderscheid tussen volitioneel- en non-volitioneel-causale relaties relevant is in de conceptualisering van taalgebruikers wordt sterk gesuggereerd door het feit dat er verschillende connectieven voor beschikbaar zijn. De Nederlandse causale connectieven *daarom* en *daardoor* worden geassocieerd met resp. volitionele en non-volitionele causaliteit (Pander Maat en Sanders 1995, 1996; Knott en Sanders 1998). *Daardoor* is exclusief verbonden met non-volitionele causaliteit.

- (16)' Zoals elke ochtend liep Piet om acht uur naar het station van Utrecht. Zijn trein naar Leiden vertrok die dag van een ander perron. *Daardoor* stapte hij in de trein naar 's-Hertogenbosch.

- (17)' De zon schijnt. *Daardoor* loopt de temperatuur op.

Daarom heeft een sterke voorkeur voor volitioneel-causale relaties (zie bijvoorbeeld (15)'), maar kan ook voorkomen in non-volitioneel-causale relaties:

- (17)'' De zon schijnt. *Daarom* loopt de temperatuur op.

De meeste taalgebruikers zullen vinden dat fragment (17) met *daarom* een acceptabel geheel oplevert, waarvan de interpretatie niet verschilt van (17)'. Dat is anders in het geval van fragment (16): hier lijkt *daarom* een volitionele kleuring aan te brengen. Omdat uit de context blijkt dat er geen sprake kán zijn van een volitioneel-causaal verband, levert *daarom* in (16)'' een incoherente tekst op.²

- (16)'' Zoals elke ochtend liep Piet om acht uur naar het treinstation van Utrecht. Zijn trein naar Leiden vertrok die dag van een ander perron. # *Daarom* stapte hij in de trein naar 's-Hertogenbosch.

3. Volitionaliteit en indirectheid van het oorzakelijk verband: een vergelijking

Hoewel de uiteenzettingen over de causale werkwoorden en causale connectieven globaal zijn, en allerlei belangrijke details buiten beschouwing laten, zijn er op basis van de gemaakte beschrijving wel een aantal conceptuele overeenkomsten af te leiden.

In de eerste plaats is in de onderscheidingen die worden gemaakt op de verschillende structuurniveaus het naïef-wetenschappelijke onderscheid tussen de 'mentale' en de 'fysische wereld' zichtbaar ('naïef dualisme'). Prototypische indirecte veroorzaking betreft interacties tussen de mentale werelden van bezielde actoren (intermenselijke interacties, waarin communicatie een wezenlijk bestanddeel is). Prototypische directe veroorzaking betreft fysische en perceptuele processen. In volitioneel-causale relaties speelt noodzakelijkerwijs een mentaal aspect van een bezielde actor een rol, nl. de mentale eigenschap 'wil'. In non-volitioneel-causale relaties is dat niet noodzakelijk het geval.

Een tweede overeenkomst is de volgende. Indirecte en directe veroorzaking worden onderscheiden naar het kenmerk [$\pm$ autonomie] van de causee. In de categorisering naar volitionele en non-volitionele causaliteit is het onderscheid [$\pm$ wil] als kenmerk van de handelende actor relevant. De concepten 'autonomie' en 'wil' zijn nauw aan elkaar verwant: om te kunnen handelen naar de eigen wil is een zekere mate van zelfbeschikking een voorwaarde.

In deze paragraaf willen we de overeenkomsten in de semantiek van causale werkwoorden en causale connectieven nader karakteriseren. We doen dat in twee stappen. Eerst brengen we de factoren die de keuze voor een causaal werkwoord of een causaal connectief bepalen op conceptueel niveau met elkaar in verband. Vervolgens gaan we aan de hand van natuurlijk tekstmateriaal na in hoeverre de factoren die relevant zijn in het ene constructietype gebruikt kunnen worden om categoriseringsmechanismen in het andere constructietype adequaat te beschrijven. De tekstvoorbeelden zijn afkomstig uit het Eindhovens corpus (Uit den Boogaart 1975), de Volkskrant op CD-rom 1994 en uit jaarverslagen en brochures van Nederlandse ondernemingen (gebruikt door Pander Maat en Sanders 1996).

3.1 Volitionaliteit op zinsniveau

In de vorige paragraaf is duidelijk geworden dat het concept 'wil' in de categorisering van causale relaties op tekstniveau relevant is in de specifieke vorm 'de wil een bepaald effect tot stand te brengen', of 'de intentie hebben om een bepaald effect tot stand te brengen'. We willen nu nagaan in welke mate er sprake is van verwantschap met het concept 'autonomie', dat relevant is in de categorisering van causatieve gebeurens naar directheid van het oorzakelijk verband. Allereerst moeten we dan vaststellen dat volitionaliteit als aspect van een causale coherentie-relatie uit de aard der zaak betrekking heeft op de wil van de *agens van het gevolgsegment*. De eventuele wil van de agens van de eerste zin maakt niets uit voor de aard van de relatie *tussen de zinnen*: zowel een volitionele ((18)a) als een non-volitionele relatie ((18)b) is mogelijk bij een op zich volitioneel eerste segment; bepalend is een intentie in het resul-

taat-segment van (18)a:

- (18) a De scheidsrechter had gefloten voor buitenspel. Daarom zette Cruijff zijn sprint niet door.
 b De scheidsrechter had gefloten voor buitenspel. Daarom/Daardoor telde het het doelpunt niet.

Dit heeft een consequentie als we de uitdrukking van causaliteit op tekstniveau willen vergelijken met die op zinsniveau. Het is niet zozeer de aard van de bijdrage van de causer die relevant is, als wel die van de causee: alleen die laatste correspondeert immers met de agens van een resultaat-segment in een causale relatie op tekstniveau. In deze paragraaf concentreren we ons derhalve geheel op de rol van de causee: is diens eventuele autonomie, waarvan we gezien hebben dat die relevant is bij de keuze tussen *doen* en *laten*, verwant aan volitionaliteit?

Volgens het *folk model of the mind* is 'intenties hebben' in tegenstelling tot mentale toestanden als perceptie, gevoelens en verlangens, een mentale toestand die altijd 'controleerbaar' is. Terwijl bijvoorbeeld 'zien' en 'voelen' worden opgevat als toestanden die buiten de controle van de experiencer om tot stand (kunnen) komen, rechtstreeks van buiten af kunnen worden veroorzaakt, zien mensen 'het opvatten van de intentie een bepaalde handeling te verrichten' als een bewust in gang gezet mentaal proces (D'Andrade 1987). Met andere woorden: externe factoren kunnen de *aanleiding* zijn voor intenties, maar ze hebben *geen directe invloed* op het ontstaan ervan; de exclusieve bron van 'wil' is het 'zelf'. Iemand die handelt naar aanleiding van een wilsbesluit kan dus opgevat worden als 'autonoom' in de situatie die de aanleiding is voor het wilsbesluit: hij of zij besluit dat deze situatie aanleiding is om een bepaalde handeling te verrichten, maar had ook iets anders kunnen doen.

Uiteraard vallen de concepten 'autonomie' en 'volitionaliteit' niet volledig samen. Het zijn 'overlappende categorieën'. Volitionaliteit kan opgevat worden als een specifiek soort vrijheid, als een subcategorie van autonomie. Anders gezegd: volitionaliteit impliceert autonomie, hoewel het omgekeerde niet per se hoeft te gelden. Een eenvoudig voorbeeld is dat van een autonoom werkende niet-bezielde causee, zoals de eerder aangehaalde zwaartekracht in *Hij liet het badwater weglopen*).

Als we nu gaan kijken hoe deze conceptuele verwantschap terug te vinden is in de wijze waarop taalgebruikers causatieve gebeurens categoriseren met behulp van een hulpwerkwoord van causaliteit, kunnen we de volgende verwachtingen formuleren. Een bepaalde mate van autonomie voor de causee (indirecte veroorzaking) in een situatie is een voorwaarde om volitioneel te kunnen handelen. Omgekeerd sluit het ontbreken van autonomie (directe veroorzaking) volitionele handelingen uit. Dit betekent dat in causatiefconstructies 'volitionele' elementen *alleen* gevonden moeten kunnen worden in situaties die worden gemarkeerd met *laten* (hoewel dus niet alle *laten*-gevallen volitionele elementen hoeven te bevatten), en dat met *doen* gemarkeerde situaties *altijd* opgevat moeten kunnen worden als 'non-volitionele' causaliteit. In on-

derstaande analyse van causatiefconstructies concentreren we ons zoals gezegd op de rol die de causee speelt in de causatieve situatie.

Onze verwachtingen worden bevestigd voor causatiefconstructies die interacties tussen mensen beschrijven. In de vorige paragraaf is al vermeld dat dit type causatieve gebeurens meestal met *laten* wordt gemarkeerd, maar dat in sommige gevallen het causale predikaat *doen* gebruikt kan worden om een specifiek retorisch effect te bewerkstelligen. Hieronder zal blijken dat de keuze voor een van de causale predikaten in dit type situaties voor een groot deel te analyseren is in termen van het onderscheid naar volitionaliteit.

Als het resultaat-predikaat op te vatten is als een volitionele handeling, kan de situatie alleen worden gemarkeerd met *laten*. Een voorbeeld is (19)a:

- (19) a Een groot percentage ouders was van oordeel dat de televisie inderdaad te veel geweld laat zien, maar vrijwel hetzelfde percentage ouders *laat* zijn kinderen er wel naar kijken.

‘Kijken’ is de volitionele tegenhanger van het non-volitionele ‘perceptie’-werkwoord ‘zien’. Het is op zijn minst voorstelbaar dat de causee in (19)a daadwerkelijk uit vrije wil kijkt naar het geweld op de televisie. Het predikaat *laten* signaleert dat de causee in elk geval een bepaalde mate van autonomie heeft in de situatie; de causer kan het ‘kijken’ van de causee niet op eigen kracht tot stand brengen. Meer in het bijzonder is het tot stand komen van het effect afhankelijk van de intentie van de causee dit effect te bewerkstelligen.

Opvallend in dit kader is dat *doen* in dit voorbeeld niet op zijn plaats is, zo niet uitgesloten:

- (19) b ? Een groot percentage ouders was van oordeel dat de televisie inderdaad te veel geweld laat zien, maar vrijwel hetzelfde percentage ouders *doet* zijn kinderen er wel naar kijken.

Dat is (in hedendaags Nederlands) ook het geval als het resultaat-predikaat opgevat moet worden als een ‘handeling die *niet* in overeenstemming is met de eigen wensen van de causee.’³

- (20) a De sergeant *liet* ons door de modder kruipen.
 (20) b ? De sergeant *deed* ons door de modder kruipen.

Een verklaring voor dit verschijnsel is te vinden in het *folk model of the mind*. Volgens dit conceptuele model worden alle handelingen noodzakelijkerwijs voorafgegaan door de intentie deze handeling te verrichten (D’Andrade 1987).⁴ Het feit dat (19)b en (20)b minder acceptabel zijn dan (19)a en (20)a zou dan verklaard kunnen worden door aan te nemen dat het causale predikaat *doen* een indicatie is van non-volitionele

causaliteit in een volitioneel-causale situatie. Een conclusie kan dan zijn dat ook in de categorisering van causatieve situaties het idee van volitionaliteit relevant is.

Als het resultaat-predikaat geen volitionele *handeling* is, maar wél opgevat kan worden als ‘in overeenstemming met de intenties van de causee’, kunnen zowel *laten* als *doen* worden gebruikt. Ook hier kan het effect dat de verschillende causale predikaten tot stand brengen worden beschreven in termen van het onderscheid tussen ‘volitionele’ en ‘non-volitionele’ causaliteit. Zie bijvoorbeeld en (21)a en (21)b, waarin het oorspronkelijke causale predikaat is vervangen door *doen*.

- (21)a Ten tweede: maar áls men dan gebruik maakt van een reclame-bureau voor het “modern” *doen* verstaan van een bepaalde boodschap, is het dan vereist, dat de maker van de reclame eensgeestes is met de zaak die hij “verkopen” moet?
- (21)b Ten tweede: maar áls men dan gebruik maakt van een reclame-bureau voor het “modern” *laten* verstaan van een bepaalde boodschap, is het dan vereist, dat de maker van de reclame eensgeestes is met de zaak die hij “verkopen” moet?

‘Verstaan’ moet in dit voorbeeld opgevat worden als het mentale proces ‘begrijpen’ (*belief*), dat volgens het *folk model of the mind* deels ‘controleerbaar’ is, maar niet wordt veroorzaakt door de intentie ‘begrip’ tot stand te brengen (D’Andrade 1987). Het causale effect kan niet volledig worden gecontroleerd door de causer; de (in dit voorbeeld impliciete) causee heeft noodzakelijkerwijs een bepaalde mate van autonomie in het gebeuren. De keuze voor het predikaat *doen* zou ingegeven kunnen zijn door retorische motieven (zie paragraaf 2): de spreker stelt de inbreng van de causee voor als ‘niet relevant’, waardoor het idee van autonomie van deze participant in de conceptualisering van het gebeuren wordt uitgeschakeld.

Als we (21)a analyseren in termen van het onderscheid tussen volitionele en non-volitionele causaliteit, krijgen we een iets ander beeld. De mentale toestand ‘verstaan’ kan op zich zowel worden opgevat als ‘in overeenstemming met de wens van de causee’ als ‘niet in overeenstemming met de wens van de causee’. Deze tweede interpretatie lijkt het meest waarschijnlijk in de context van (21)a: reclamebureaus staan er om bekend dat ze mensen ongewenste ‘boodschappen’ opdringen.

In (21)b daarentegen lijkt er meer ruimte te komen voor een ‘volitionele’ interpretatie van het gebeuren, waarin het causale effect overeenstemt met de persoonlijke belangen van de causee. Dit lijkt er op te wijzen dat de semantiek van de causale predikaten in causatiefconstructies in zekere zin ook het onderscheid tussen volitionele en non-volitionele causaliteit bevat: er zijn contexten, zoals (21), waarin *doen* volitionele elementen lijkt uit te schakelen, terwijl *laten* deze juist naar voren haalt.

Verder zijn er uiteraard causatiefconstructies waarin het effect dat *doen* en *laten* tot stand brengen niet meer te karakteriseren is als een onderscheid tussen ‘non-volitionele’ en ‘volitionele’ causaliteit. Zie bijvoorbeeld b, waarin het oorspronkelijke causale predikaat in a is vervangen door *laten*. In deze situatie is het resultaat-predikaat geen volitionele handeling, en kan ook niet worden opgevat als ‘in over-

eenstemming met de wens van de causee’.

- (22)a *Doe* het heidendom Uw wraak aanschouwen.
 (22)b *Laat* het heidendom Uw wraak aanschouwen.

Het betekenisverschil tussen (22)a en (22)b is uitsluitend te beschrijven met behulp van de concepten directe en indirecte veroorzaking van Verhagen en Kemmer. In (22)a, het oorspronkelijke fragment, wordt een inherent indirect causaal gebeuren voorgesteld als een geval van directe veroorzaking: de invloed van de causer op het gebeuren wordt gemaximaliseerd; de invloed van de causee wordt voorgesteld als ‘niet terzake doende’. In (22)b, waar het oorspronkelijke hulpwerkwoord van causaliteit is vervangen door *laten*, is de voorstelling van het gebeuren overeenkomstig onze ‘normale’ conceptualisering: mensen kunnen elkaars mentale toestanden niet rechtstreeks veroorzaken. Maar noch in (22)a, noch in (22)b is het aspect ‘wil van de causee’ relevant.

In (22) wordt zo nogmaals zichtbaar dat de concepten ‘autonomie’ en ‘volitionaliteit’ niet volledig samenvallen. In (22) heeft de autonomie van de causee een andere oorsprong dan diens ‘wil’. Dergelijke voorbeelden geven dus de grens aan van de vergelijkbaarheid van de concepten ‘indirecte veroorzaking’ en ‘volitionele causaliteit’: autonomie is een noodzakelijke, maar niet een voldoende voorwaarde voor volitionaliteit, volitionaliteit impliceert wel autonomie maar is er niet equivalent aan.

Complexer zijn situaties waarin elementen uit de fysische omgeving invloed uitoefenen op bezielde causees. Dit is het andere type situaties waarin een bezielde causee die mogelijk volitioneel handelt kan voorkomen. Een voorbeeld is (23)a:

- (23)a Herhaaldelijk is gebleken, dat een gebrek aan stimulerende prikkels een kind in zijn ontwikkeling achterop kan *doen* raken.

Vaak is er in dit type situaties sprake van niet-controleerbare, dus per definitie ook ‘niet-intentionele’ resultaat-predikaten die betrekking hebben op mentale toestanden als perceptie en gevoelens. ‘Achterop raken’ in (23)a is een fysisch proces, dat in deze context weliswaar plaatsvindt in de geest van de causee, maar waarop hij geen invloed heeft. Het predikaat *doen* geeft hem dan ook een niet-autonome status. Vaak ook zijn er in de context aanwijzingen, zoals in (23)a, dat de causale effecten niet overeenstemmen met de intenties van de causees. De situatie kan dan worden opgevat als een geval van directe en ‘non-volitionele’ causaliteit.

Opvallend is dat dit type situaties nagenoeg altijd moeten worden gemarkeerd met *doen*. Zie bijvoorbeeld het effect van *laten* in (23)b:

- (23)b ? Herhaaldelijk is gebleken, dat een gebrek aan stimulerende prikkels een kind in zijn ontwikkeling achterop kan *laten* raken.

In dit type situaties moeten zelfs gebeurens met inherent volitionele resul-

taat-predikaten verplicht met *doen* worden gemarkeerd. Zie bijvoorbeeld (23)a en (23)b, waarin het oorspronkelijke causale predikaat is vervangen door *laten*.

- (24) a Houdt deze kerstmis een wending in die de slopersbedrijven hun arbeid aan lege kerkgebouwen *doet* stilleggen?
 (24) b ? Houdt deze kerstmis een wending in die de slopersbedrijven hun arbeid aan lege kerkgebouwen *laat* stilleggen?

‘Stilleggen’ is een handeling die volgens het *folk model of the mind* noodzakelijkerwijs moet worden voorafgegaan door een wilsbesluit. De causee zou dus een bepaalde mate van autonomie moeten hebben in het gebeuren, maar het causale predikaat dat deze status signaleert, *laten*, is niet echt acceptabel in dit voorbeeld. Opvallend is overigens dat in (24), en in veel andere causatieve gebeurens van dit type, vaak indicaties te vinden zijn dat het causale effect niet bewust is nagestreefd. Net als in (24) zijn er vaak ‘hogere machten’ in het spel (in (24) ‘een wending’ die verband houdt met ‘deze kerstmis’), die volgens onze conceptualisering in staat zijn direct invloed uit te oefenen op mentale toestanden (Verhagen en Kemmer 1997).

Gevallen als (23) en (24) vormen een intrigerend probleem dat met de huidige analysemodellen (nog) niet afdoende is te verklaren. Mogelijk is ook het type causer (wel of niet bezielde) in een causatief gebeuren van invloed op onze interpretatie ervan in termen van conceptuele modellen. Maar voor de overige situaties is het beeld duidelijk: *doen* is niet combineerbaar met volitionele elementen; *laten* versterkt deze waar mogelijk.

3.2 ‘Indirecte veroorzaking’ op tekstniveau

De keuze voor de causale connectieven *daarom* en *daardoor*, die causale relaties op tekstniveau kunnen expliciteren, kan voor een groot deel beschreven worden met het onderscheid tussen volitionele en non-volitionele causaliteit (zie ook Pander Maat & Sanders, 1995, 1996). In de vorige subparagraaf is de overeenkomst besproken tussen de concepten ‘volitionaliteit’ en ‘autonomie’. We concludeerden dat autonomie, de notie die een cruciale rol speelt in de categorisering van causaliteit binnen zinnen, een noodzakelijke (maar niet een voldoende) voorwaarde is voor volitioneel handelen.

Op grond van deze gedachte kunnen we nu de volgende verwachting formuleren over de wijze waarop het onderscheid [$\pm$ autonomie] relevant is op tekstniveau: in volitioneel-causale relaties moet de handelende persoon in het gevolgsegment opgevat kunnen worden als ‘autonoom’ in het causale gebeuren; de causale relatie moet dan te begrijpen zijn als ‘indirecte veroorzaking’, en non-volitioneel-causale relaties, waarin geen autonoom handelende instanties in het gevolgsegment kunnen voorkomen, als ‘directe veroorzaking’. Dit betekent dat alleen in causale relaties die met *daarom* worden gemarkeerd ruimte kan zijn voor een ‘complexe’ interpretatie; *daardoor* zou deze interpretatie uit moeten sluiten.

Deze verwachting wordt volledig bevestigd in een analyse van deze typen causale

relaties in termen van directheid van het oorzakelijk verband.

In fragment (25)a, bijvoorbeeld, bestaat een volitioneel-causale relatie, gemarkeerd door het connectief *daarom*.

- (25) a Het museum is terecht van mening dat de vier prachtige afdelingen gelijk aandacht verdienen en moeten kunnen stralen. *Daarom* werd in de advertentie voor de vacature gevraagd naar een behoedzaam directeur, een man tussen de afdelingen.

In het gevolgsegment van (25)a wordt een handeling beschreven: 'vragen'. Deze handeling kan worden opgevat als een volitionele handeling, ingegeven door de intentie het (infereerbare) causale effect, 'een behoedzaam directeur, een man tussen de afdelingen vinden, te bewerkstelligen. Uit de inhoud van het oorzaaksegment ('de vier prachtige afdelingen ... moeten kunnen stralen') is af te leiden dat dit effect opgevat moet worden als een bedoelde uitkomst van de handeling 'vragen'. De *intentie* om te 'vragen' moet opgevat worden als een noodzakelijke intermediaire factor in het proces; het is moeilijk voorstelbaar dat de situatie die in het oorzaak-segment gepresenteerd wordt, rechtstreeks zou leiden tot het beschreven effect. Aan dit gegeven ontleent de (impliciet aanwezige) agens in het gevolgsegment een zekere mate van autonomie in het gebeuren. De causale relatie in (25)a is dus op te vatten als een geval van 'indirecte veroorzaking'.

Illustratief is ook het effect dat het connectief *daardoor* tot stand brengt in (25)b:

- (25) b Het museum is terecht van mening dat de vier prachtige afdelingen gelijk aandacht verdienen en moeten kunnen stralen. # *Daardoor* werd in de advertentie voor de vacature gevraagd naar een behoedzaam directeur, een man tussen de afdelingen.

Daardoor lijkt het element 'intentie', dat een rol móet spelen in het gebeuren, uit te schakelen. Ook dit effect is te beschrijven in termen van de directheid van het oorzakelijk verband: *daardoor* suggereert dat 'een mening hebben' rechtstreeks leidt tot de handeling 'vragen'. Deze suggestie van wetmatigheid, directheid, maakt dat dit connectief in de context van (25) niet gebruikt kan worden.

In fragment (26)a bevat het gevolgsegment een verbaal predikaat dat niet kan worden opgevat als een volitionele handeling. De causale relatie in (26)a moet worden geclassificeerd als non-volitioneel-causaal, en wordt gemarkeerd met *daardoor*.

- (26) a Illegale geldstromen dreigen de legale economie binnen te dringen. *Daardoor* verliest de overheid de mogelijkheid bepaalde processen in de samenleving te sturen.

Het is goed voorstelbaar dat de situatie beschreven in het oorzaak-segmenten rechtstreeks, zonder intermediaire factoren, leidt tot de situatie in het gevolg-segment. 'De

overheid' heeft geen invloed op het gebeuren, en er is dus geen reden om haar op te vatten als een autonome participant in het gebeuren. De non-volitioneel-causale relatie in fragment (26)a kan dus worden begrepen als een geval van 'directe veroorzaking'. Het connectief *daarom*, dat vaak ook gebruikt kan worden om non-volitioneel-causale relaties te markeren brengt is in (26) compatibel met die lezing (al is een andere interpretatie, die van *argument-bewering* of *conclusie*, ook mogelijk).⁵

- (26) b Illegale geldstromen dreigen de legale economie binnen te dringen. *Daarom* verliest de overheid de mogelijkheid bepaalde processen in de samenleving te sturen.

In fragment (27)a is het wat moeilijker om te bepalen hoe het predikaat in het gevolgsegment geïnterpreteerd moet worden in termen van volitionaliteit.

- (27) a Kleine zou, in afwachting van een verzoeningspoging, op non-actief zijn gezet. Jan Charisius vormt *daardoor* op dit moment in zijn eentje de BCK.

'(De BCK) vormen' kan zonder context worden begrepen als een toestand waaraan een volitionele handeling ten grondslag ligt, maar ook als een toestand die buiten de invloed van de agens om tot stand is gekomen. In de context van (27)a lijkt deze tweede interpretatie de meest waarschijnlijke, ook als het connectief *daardoor* wordt weggelaten. De causale relatie in (27)a wordt dan begrepen als een non-volitioneel-causale relatie.

Als wordt aangenomen dat de 'wil' van het subject van het gevolgsegment geen relevante veroorzakende factor is, kan de causale relatie in (27)a worden opgevat als een geval van 'directe veroorzaking'. Het is zeer waarschijnlijk dat de situatie die wordt beschreven in het gevolgsegment rechtstreeks is veroorzaakt door de situatie in het oorzaaksegment. 'Jan Charisius' heeft dan geen invloed gehad op het gebeuren; hij moet worden geconceptualiseerd als 'niet-autonoom'.

Opvallend is het effect dat *daarom* teweeg brengt in gevallen als (27)b .

- (27) b Kleine zou, in afwachting van een verzoeningspoging, op non-actief zijn gezet. Jan Charisius vormt *daarom* op dit moment in zijn eentje de BCK.

Daarom lijkt hier te suggereren dat het predikaat in het gevolgsegment opgevat moet worden als een intentioneel verrichte handeling. Zo wordt in dit fragment de 'volitionele oriëntatie' van het connectief *daarom* zichtbaar. In deze interpretatie zou een wilsbesluit van Jan Charisius opgevat moeten worden als een intermediaire factor in het causale gebeuren; Charisius zou zelf vrijwillig het besluit genomen hebben om alleen de BCK te vormen, op grond van de overwegingen in het eerste segment. Maar die interpretatie komt niet overeen met de context, waaruit blijkt dat Kleine moest vertrekken en Jan Charisius dientengevolge alleen overbleef. Het is dus onwaarschijnlijk dat Jan Charisius de intentie had het beschreven effect tot stand te brengen; hij heeft het causale effect niet 'mede tot stand gebracht'. De andere interpretatie van *daarom*

in (27)b, die in deze context niet beoogd wordt, kan ook weer uitgelegd worden in termen van directheid van het oorzakelijk verband: de suggestie van ‘indirectheid’ die *daarom* wekt, past niet in de context van (27).

We kunnen concluderen dat de gebruiksmogelijkheden van de causale connectieven *daarom* en *daardoor* zich op een plausibele manier laten omschrijven met het onderscheid tussen indirecte en directe veroorzaking. Kenmerkend voor volitionele causaliteit is het feit dat ‘handelingen’ nooit rechtstreeks kunnen worden veroorzaakt door een situatie in de werkelijkheid, die wél vaak gepresenteerd wordt als de ‘oorzaak’ van die handeling. Met andere woorden: een situatie in de werkelijkheid (initiërende factor) leidt via een wilsbesluit van een bezielde actor (intermediaire factor) tot het causale effect, en in dergelijke causale ketens heeft de handelende actor een bepaalde mate van autonomie ten opzichte van de initiërende factor. In non-volitioneel-causale relaties zijn er geen intermediaire factoren tussen de initiërende factor en het gevolg, evenmin als redenen om een eventuele bezielde actor in de ‘gevolg-situatie’ als autonoom te beschouwen.

Hierbij zij opgemerkt dat we de notie ‘autonomie’ in de causaliteitscategorïeën die *daarom* en *daardoor* representeren op een specifieke manier hebben gedefinieerd: telkens is het de aan- of afwezigheid van wilselementen in de activiteiten van de zinssubjecten in de gevolgsegmenten die bepaalt of deze al dan niet geconceptualiseerd moet worden als ‘autonoom in het causale gebeuren’.

4. Discussie

Taalgebruikers onderscheiden op verschillende niveaus van taalstructuur verschillende typen causaliteit. In dit artikel zijn voor het eerst een aantal van de talige middelen waarmee taalgebruikers ‘real world’-causaliteit op op zins- en tekstniveau categoriseren in samenhang geanalyseerd. Hoewel deze analyse in hoge mate een exploratief karakter heeft, zijn er een aantal interessante conclusies uit af te leiden.

Binnen het domein van de ‘real world’-causaliteit bestaan op conceptueel niveau overeenkomsten in de manier waarop taalgebruikers causaliteit op zins- en op tekstniveau categoriseren. In causatiefconstructies (zinsniveau) maken taalgebruikers met de hulpwerkwoorden *doen* en *laten* onderscheid tussen de causaliteitstypen directe en indirecte veroorzaking. Op tekstniveau kan met de causale connectieven *daardoor* en *daarom* onderscheid gemaakt worden tussen non-volitionele en volitionele causaliteit. De noties ‘autonomie’, relevant in het onderscheid op zinsniveau, en ‘volitionaliteit’, relevant in het onderscheid op tekstniveau, vertonen conceptuele verwantschap.

De conceptuele modellen die in eerder onderzoek zijn geïdentificeerd als relevant voor het interpreteren van causaliteit op het ene niveau van taalstructuur zijn tot op zekere hoogte bruikbaar om de keuze voor een bepaalde markering van causaliteit op het andere niveau van taalstructuur te ‘motiveren’. In causatiefconstructies blijkt ‘volitionaliteit’ als eigenschap van de causee vaak geïdentificeerd te kunnen worden als bron van de autonomie van deze participant in met *laten* gemarkeerde situaties. Omgekeerd

kunnen volitioneel-causale relaties op tekstniveau opgevat worden als indirecte causaliteit. Het wilsbesluit dat leidt tot de volitionele handeling die de agens in deze relaties verricht, kan worden opgevat als een intermediaire factor in het causale gebeuren, waaraan de agens een zekere mate van autonomie ontleent.

De categorieën directe veroorzaking, gesignaleerd door het hulpwerkwoord van causaliteit *doen*, en non-volitionele causaliteit, vaak gemarkeerd door het causale connectief *daardoor*, zijn zelfs in hoge mate vergelijkbaar: beide markeringsbetreffende prototypische gebruikssituaties fysische processen, waarin volitionaliteit geen rol speelt, en waarin volgens de menselijke conceptualisering geen intermediaire factoren in het causale gebeuren kunnen voorkomen. Krachtige steun voor de aanname van overeenkomsten in de onderscheidingen die taalgebruikers maken in causaliteit op verschillende niveaus van taalstructuur is de observatie dat *doen* nauwelijks combineerbaar is met volitionele elementen, en dat *daardoor* een interpretatie als indirecte causaliteit altijd uitsluit.

Uitzonderingen en analytische problemen

Hoewel er dus sterke aanwijzingen zijn om vergelijkbaarheid te veronderstellen voor causaliteit op zins- en tekstniveau, is deze hypothese met dit exploratieve onderzoek slechts voorlopig en gedeeltelijk bevestigd. Zo is het opmerkelijk dat in een bepaald type causatieve situaties het causale predikaat *doen* kan worden gecombineerd met resultaat-predikaten die inherent volitionele handelingen zijn. De combinatie van *doen* met een volitioneel resultaat-predikaat lijkt uitsluitend te kunnen voorkomen in causatieve situaties waarin een element uit de fysische wereld invloed uitoefent op een bezielde causee. Nadere beschouwing van de factoren die bij dit verschijnsel een rol spelen, bijvoorbeeld de invloed van het type *causer* op de categorisering van causatief-constructies, moet uitsluitsel geven over de conclusies die we aan deze observatie moeten verbinden.

Verder lijkt volitionaliteit op zinsniveau anders gedefinieerd te moeten worden dan op tekstniveau. In intersententiële volitioneel-causale relaties wordt altijd een volitionele handeling beschreven. In de causatieve gebeuren op zinsniveau waarin volitionele elementen te herkennen zijn, is dat niet noodzakelijk het geval. 'Permissiviteit', een concept dat in de kernbetekenis van *laten* besloten ligt, zou het zinsequivalent kunnen zijn van het tekstniveauconcept 'volitionaliteit'. Nader onderzoek moet uitwijzen hoe deze concepten zich precies tot elkaar verhouden.

Consequenties voor het begrip van causaliteit op zinsniveau

In de inleiding stelden we dat een samenhangende analyse van onderscheidingen op verschillende niveaus van taalstructuur extra inzicht kan geven in elk van de afzonderlijke verschijnselen. Een voorbeeld hiervan is de verklaring voor de distributie van de causale hulpwerkwoorden *doen* en *laten* over causatieve situaties waarin een bezielde causer invloed uitoefent op een bezielde causee. Verhagen en Kemmer (1997) observeren dat de gevallen waarin deze prototypische indirecte veroorzaking gemarkeerd wordt met *doen* te verklaren zijn als een retorische keuze van de spreker: een inherent indirect causatieve situatie wordt voorgesteld als 'volledig onder controle van de causer'.

Naar aanleiding van de huidige analyse, waarin de aard van het resultaat-predikaat in de causatiefconstructie in beschouwing werd genomen, kunnen we het voorkomen van dit verschijnsel nader omschrijven: retorisch gebruik van het causale predikaat *doen* is alleen mogelijk als het resultaat-predikaat geen volitionele handeling betreft. Deze observatie is niet in tegenspraak met de beschrijving van Verhagen en Kemmer (1997), maar voegt een element toe. In de conceptualisering van causaliteit, zoals die blijkt uit het hedendaags Nederlands, is het mogelijk om in de bedoelde causatieve situaties het element 'communicatie', dat doorgaans leidt tot categorisering als indirecte veroorzaking uit te schakelen, mits het resultaat-predikaat mentale toestanden als perceptie, gevoelens, verlangens, en in zekere zin misschien ook *beliefs*, beschrijft. Dit zijn volgens het *folk model of the mind*' (D'Andrade 1987) mentale toestanden die buiten de controle van de experiencer om tot stand (kunnen) komen. Volgens het conceptuele model dat de interpretatie van dit soort situaties stuurt, kan de causer de genoemde gemoedstoestanden dus direct en zonder omwegen in de causee bewerkstelligen.

Voor causatieve situaties waarin het causale effect een handeling van de causee betreft, ligt dit anders. Aan handelingen liggen noodzakelijkerwijs wilsbesluiten ten grondslag, en deze kunnen volgens het *folk model of the mind* nooit direct door de buitenwereld gegenereerd worden. Het causale predikaat *doen*, dat signaleert dat 'het gebeuren buiten de controle van de causee om plaatsvindt' (Verhagen en Kemmer 1997), is in dit type causatieve situaties dus niet op zijn plaats.

Een tweede verfijning betreft het inzicht dat de 'controle' die de causee al dan niet uitoefent in een situatie vaak geïdentificeerd kan worden als voortvloeiend uit diens 'wil' het causale effect te produceren.

Consequenties voor het begrip van causaliteit op tekstniveau

Het onderscheid tussen volitionele en non-volitionele causaliteit op tekstniveau is tot dusver nog niet eenduidig gedefinieerd. Verder is er de vraag of het onderscheid tussen volitionele en non-volitionele relaties relevant is voor een cognitieve theorie van coherentierelaties. Het onderscheid volitioneel / non-volitioneel wordt bijvoorbeeld, anders dan het hierboven genoemde onderscheid tussen inhoudelijke en epistemische causaliteit, in recent onderzoek gedefinieerd als een kenmerk van een van de tekstsegmenten waartussen de relatie bestaat: het tekstsegment dat het 'gevolg' in de causale relatie beschrijft, bevat wel of geen handeling. Dit zou betekenen dat volitionaliteit geen kenmerk is van de causale relatie zelf, maar slechts een kenmerk van een van de verbonden segmenten (Sanders et al. 1992; Sanders, 1992). Volgens deze opvatting is volitionaliteit geen 'relationeel' concept, en hoort het niet thuis in het rijtje cognitieve concepten dat coherentierelaties kenmerkt.

In paragraaf 2.2 is gebleken dat alleen de constatering dat het gevolgsegment in de relatie een handeling bevat onvoldoende is om uitsluitsel te geven over de categorisering van de relatie in kwestie. Soms is het juist de context waarin de handeling voorkomt die bepaalt hoe de relatie gecategoriseerd moet worden. In dezelfde paragraaf is al een argument genoemd om aan te nemen dat het onderscheid tussen volitionele en non-volitionele causaliteit wel degelijk relevant is in de conceptualisering van taalge-

bruikers: de causale connectieven *daarom* en *daardoor* maken in het taalgebruik onderscheid tussen deze typen causaliteit (zie ook Pander Maat en Sanders 1996).

Een tweede argument volgt uit de resultaten van de hier gepresenteerde analyse. Er blijkt belangrijke verwantschap te bestaan tussen dit onderscheid en het onderscheid dat wordt gemaakt in causale relaties op zinsniveau. Als het zo is dat een conceptueel model gegeneraliseerd kan worden over verschillende niveaus van taalstructuur, is het aantrekkelijk om aan te nemen dat er hier sprake is van een fundamenteel belangrijk cognitief onderscheid.

De vergelijkbaarheid van causaliteit op zins- en tekstniveau: het bredere kader

Aan het begin van paragraaf 2 stelden we dat de overeenkomsten tussen causaliteit op zinsniveau en op tekstniveau primair gezocht moeten worden in het inhoudelijke domein, dat van de beschrijving van ‘real world’-causaliteit. Op het gebied van coherentierelaties en de markeerders daarvan, wordt echter vaak juist een hoofdonderscheid gemaakt tussen inhoudelijke of semantische relaties enerzijds en pragmatische of epistemische anderzijds (Sweetser 1990; Sanders et al. 1992; Sanders 1997). In dat laatste geval wordt de causale relatie niet gelegd tussen standen van zaken in een of andere beschreven wereld, maar in de redenering of taalhandeling die met betrekking tot een stand van zaken wordt voltrokken. Voorbeelden zijn gevallen als (8) en (9), die al in de inleiding zijn genoemd:

- (8) Ze zijn al vertrokken, *want* hun fietsen staan niet meer in de schuur.
 (9) Paul komt ook, *dus* zet maar vast wat extra pils koud.

In dit soort gevallen (waarin zogenaamde abductieve redeneerpatronen aan de orde zijn, vgl. Degand 1996) kunnen alleen de connectieven *want* (achterwaarts causaal) en *dus* (voorwaarts causaal) gebruikt worden. Op tekstniveau wordt er dus een verschil gemaakt dat geen (duidelijke) analogie heeft op zinsniveau: het onderscheid tussen *want* vs. *omdat/doordat* en *dus* vs. *daarom/daardoor* lijkt geen parallel te hebben op het niveau van de causale hulpwerkwoorden.

Een interessante veronderstelling is nu dat dit verschil te maken heeft met een functioneel verschil tussen relaties *binnen* en die *tussen* zinnen. Recent onderzoek suggereert bijvoorbeeld dat de connectieven *want* en *dus* geassocieerd zijn met tekstsegmenten die in een bepaald ‘subjectief perspectief’ staan (Pit et al. 1997 en Pander Maat en Sanders 1996; vgl. ook Spooren en Jaspers 1990), en het zou zo kunnen zijn dat zo’n subjectief perspectief altijd tenminste een hele clause in zijn bereik moet hebben; het feit dat modale elementen – adverbia en hulpwerkwoorden die subjectieve inschattingen en evaluaties aanduiden – semantisch operatoren zijn over proposities, is in dit verband suggestief.

Vanuit deze optiek bezien kan een samenhangende analyse van causaliteit op zins- en tekstniveau een extra dimensie toegevoegen aan het inzicht in de vraag hoe taalgebruikers een cognitief fenomeen als causaliteit construeren. Het feit dat op tekstniveau causaliteitstypen voorkomen die geen pendant hebben op zinsniveau is dan geen beperking voor de bruikbaarheid van een dergelijke analyse. Het zou er simpelweg op

kunnen wijzen dat de conceptualisering van causaliteit zélf niet fundamenteel verandert met het linguïstisch niveau waarop een causaal gebeuren wordt geformuleerd, maar dat het tekstniveau in vergelijking met het zinsniveau extra mogelijkheden biedt voor de toepassing van causaliteitsconcepten

Verantwoording

Dit artikel gaat grotendeels terug op de doctoraalscriptie van Ninke Stukker (1997) aan de Opleiding Algemene Letteren, specialisatie Communicatiekunde van de Universiteit Utrecht. Wij danken de redactie en reviewer van *Gamma/TTT* voor commentaar op een eerdere versie van dit artikel.

Bibliografie

- D'Andrade, R G (1987) A folk model of the mind. In D. Holland and N. Quinn (eds.), *Cultural models in language and thought*. Cambridge, etc.: Cambridge University Press, 112-148.
- Degand, L. (1996) *A situation-based approach to causation in Dutch with some implications for text generation*. Diss. Université catholique de Louvain.
- Knott, A. & T. Sanders (1998) The classification of coherence relations and their linguistic markers: an exploration of two languages. Te verschijnen in *Journal of Pragmatics*.
- Lakoff, G. (1987) *Women, fire and dangerous things: What categories reveal about the mind*. Chicago: University of Chicago Press.
- Mann, W.C. & S.A. Thompson (1988) Rhetorical structure theory: towards a functional theory of text organization. *Text* 8, 243-281.
- Pander Maat, H. (1994) *Tekstanalyse: Een pragmatische benadering*. Groningen: Martinus Nijhoff Uitgevers.
- Pander Maat, H. & T. Sanders (1995) Nederlandse causale connectieven en het onderscheid tussen inhoudelijke en epistemische relaties. *Leuvense Bijdragen* 3, 349-374.
- Pander Maat, H. & T. Sanders (1996) Perspectief in coherentie relaties en connectieven? Over het gebruik van *dus*, *daarom* en *daardoor*. *Gamma/TTT* 5 [1996, verschenen 1997], 191-207.
- Pit, M.T., H. Pander Maat & T. Sanders (1997) 'Doordat', 'omdat' en 'want': perspectieven op hun gebruik. *Taalbeheersing* 3, 238-251.
- Radden, G. (1992) The cognitive approach to natural language. In M. Putz (ed.), *Thirty years of linguistic evolution*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 531-541.
- Sanders, T.J.M. (1992) *Discourse structure and coherence*. Proefschrift KU Brabant, Tilburg.
- Sanders, T. (1997) Semantic and pragmatic sources of coherence: on the categorization of coherence relations in context. *Discourse Processes* 24, 119-147.
- Sanders, T.J.M., W.P.M. Spooien & L.G.M. Noordman (1992) Toward a taxonomy of coherence relations. *Discourse Processes* 15, 1-35.
- Spooien, W. & J. Jaspers (1990) Tekstoperaties en tekstperspectieven. *Gamma* 14, 195-220.
- Stukker, N. (1997) *Wil en wet, de categorisering van causale relaties binnen en tussen zinnen*. Doctoraalscriptie Universiteit Utrecht.

- Sweetser, E E (1990) *From etymology to pragmatics* Cambridge Cambridge University Press
- Talmy, L (1988) Force dynamics in language and cognition *Cognitive Science* 12, 49-100
- Turner, M (1987) *Death is the mother of beauty* Chicago University of Chicago Press
- Verhagen, A (1994) Taalverandering en cultuurverandering *doen en laten* sinds de 18e eeuw *Forum der Letteren* 35, 256-271
- Verhagen, A & S Kemmer (1992) Interactie en oorzakelijkheid een cognitieve benadering van causatief-constructies in het Nederlands *Gramma/TTT* 1, 1-20
- Verhagen, A & S Kemmer (1997) Interaction and causation causative constructions in modern standard Dutch *Journal of Pragmatics* 27, 61-82

Noten

- 1 De keuze voor *doen* dan wel *laten* bij dit soort gebeurtenissen kan ook andere interpretatieve kenmerken meer of minder plausibel maken. Een reviewer wees erop dat met *laten* in plaats van *doen*, de zin kan betekenen dat de bedoelde mededeling via een derde verloopt. Deze observatie lijkt ons interessant en juist, en als zodanig ook een bevestiging van de karakterisering van "directe" en "indirecte" causaliteit voor resp. *doen* en *laten* (Verhagen & Kemmer, 1997). De genoemde interpretatie van de *laten*-variant is echter geenszins noodzakelijk: zowel met *laten* als met *doen* kan een zin als slaan op eenvoudige communicatieve interactie tussen causer en causee, en in dat soort gevallen is sprake van een stilistisch effect van de keuze voor *doen* vs. *laten*, zoals beschreven in de tekst.
- 2 Er lijkt op tekstniveau dus een interessante interactie te bestaan tussen de inhoud van de tekstsegmenten, de betekenisrelatie die tussen deze bestaat, en het connectief dat de relatie expliciteert. De geschiktheid van het connectief *daarom* om non-volitioneel causale relaties te expliciteren lijkt bijvoorbeeld afhankelijk te zijn van de inhoud van het gevolg-segment in de causale relatie (vgl. (16)'' vs. (17)'') (Als het predikaat in het gevolgsegment verwijst naar een 'toestand' ((17)'), kan de non-volitioneel causale relatie probleemloos worden geëxpliciteerd met *daarom*. Verwijst het predikaat in het gevolgsegment daarentegen naar een handeling van het zinssubject (((16)')), dan haalt *daarom* de inherente volitionele aspecten naar voren, waarvoor in een non-volitionele context een incoherent geheel ontstaat. Nader onderzoek moet uitwijzen wat precies de aard is van deze interactie tussen de aspectuele interpretatie van de verbonden segmenten en het gebruik van het connectief *daarom*.
- 3 Dit oordeel over gevallen als (20)b is een relatief recent verschijnsel (Verhagen 1994). In het Nederlands van de 18e eeuw was de combinatie van 'volitionele' resultaat-predikaten met het causale predikaat *doen* onder bepaalde omstandigheden in 'intermenselijke' causatieve situaties niet ongewoon. Zie bijvoorbeeld de volgende zin uit Wolff & Dekens *Historie van mejuffrouw Sara Burgehart* (1782): "en ik poogde myn kinderen te *doen* begripen, dat zy ook genoeg zouden hebben, indien zy hun begeerten vroeg leerden beteugelen." De verklaring voor de verschuiving die in de formulering van dergelijke situaties heeft plaatsgevonden is gelegen in een verandering van het conceptuele model dat onze interpretatie van intermenselijke causaliteit stuurt. Door het belang van 'autoriteit' in de 18e eeuw waren situaties met menselijke veroorzakers die de inferentie oproepen dat geen andere kracht (dan de autoriteit 'Tante' in het aangehaalde voorbeeld) invloed op het resultaat zou kunnen hebben, veel gewoner dan tegenwoordig (Verhagen 1994).
- 4 Wel roept een verschil tussen (19) en (20) vragen op. In (19) stemt het causale effect vermoedelijk in alle opzichten overeen met de intenties van de causee, in (20) is sprake van een zekere mate van dwang. Dit mogelijke verschil tussen 'intenties in vrijheid' en de situatie in (20) wel onder invloed van specifieke omstandigheden de intentie hebben de handeling 'kruipen' uit te voeren, maar niet de intentie hebben het causale effect tot stand te brengen, verdient nader onderzoek.
- 5 Met andere woorden: het is wel mogelijk om behalve een non-volitioneel causale interpretatie ook een conclusie-interpretatie te geven aan deze sequentie, maar het gaat er hier om dat de eerste relatie mogelijk is.